

ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАРАЁНЛАРИНИНГ КИМЁ САНОАТИ РИВОЖЛАНИШИГА ТАЪСИРИ

ТУХТАЕВ АКОБИРЖОН ХАКИМОВИЧ

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси мустақил тадқиқотчиси, Тошкент, Ўзбекистон.
sa1ov@mail.ru

Аннотация

Мазкур мақолада саноатнинг устувор тармоқларидан бири бўлган кимё саноати ва унинг истиқболдаги ривожланиши трансформация жараёнларининг самарали амалга оширилишига боғлиқ масалаларнинг назарий ва амалий жиҳатлари ёритилган.

Калит сўзлар: саноат, кимё саноати, давлат улуши, хусусийлаштириш, трансформация жараёнлари, рақобат муҳити.

Аннотация

В данной статье рассматриваются теоретические и практические аспекты вопросов, связанных с эффективным внедрением трансформационных процессов в химической промышленности и ее дальнейшим развитием, которое является одним из приоритетных секторов отрасли.

Ключевые слова: промышленность, химическая промышленность, государственная доля, приватизация, трансформационные процессы, конкурентная среда.

Abstract

This article examines the theoretical and practical aspects of issues related to the effective implementation of transformation processes in the chemical industry and its further development, which is one of the priority sectors of the industry.

Keywords: industry, chemical industry, state share, privatization, transformation processes, competitive environment.

Кириш

Жаҳон иқтисодиётида саноат соҳасини ривожлантириш, улар фаолиятига инновацион жараёнларни татбиқ этиш, иқтисодиётнинг реал сектори тармоқлари ва корхоналарини модернизация қилиш, бошқарувнинг замонавий ва самарали усулларини қўллаш иқтисодий тараққиётнинг асосий воситаларидан бирига айланмоқда. «Дунё бозоридаги илмий ҳажмдор маҳсулотларнинг 36 фоизи АҚШ, 30 фоизи Япония, 22 фоизи Хитой давлати ҳиссасига тўғри келади. Шунинг учун тараққий этган мамлакатлар иқтисодиётини ривожлантиришда саноат корхоналари нисбатан устуворликка эга бўлиб, бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатлар учун саноат соҳасидаги корхоналарни трансформация қилиш жараёнларини янада тезлаштириш зарур ҳисобланади. Шунинг учун 2017 йил февралда қабул қилинган 2017-2021 йилларда Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегиясида

хам саноатни, жумладан кимё саноатини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилган эди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йил 29 декабрдаги Олий Мажлисга мурожаатномасида 2021 йилда саноат соҳасида амалга ошириладиган ишлар тўғрисида аниқ вазифалар белгилаб берилган эди. Жумладан, давлат компанияларини трансформациялашни жадаллаштирилиши асосида миллий иқтисодий таркибий ўзгартириш муҳимлигига алоҳида тўхталиб ўтилган. Бунинг учун “Навоий кон-металлургия комбинати”, “Ўзбекнефтгаз”, “Ўзбекгидроэнерго”, “Ўзавтосаноат” акциядорлик жамиятлари халқаро молия бозорига чиқиб, давлат кафолатисиз маблағ жалб этиш имкониятига эга бўлиши учун чора-тадбирларни амалга ошириши белгилаб берилган¹.

Умуман олганда саноат корхоналари фаолияти самарадорлиги кўп жиҳатдан тармоқ ёки соҳада амалга ошириладиган трансформация жараёнларининг хусусиятига, ташкил этилган бошқарув ва унинг таркибий тузилмасига боғлиқ. Шунинг учун мазкур назарий қонун эътиборга олган ҳолда Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлабки йиллариданоқ турли тармоқ ва соҳа хўжалик бошқарув тузилмаларини қайта ташкил этиш орқали улар фаолиятини трансформация қилиш масалаларига катта эътибор қаратилди. Натижада миллий иқтисодий устувор соҳаларини трансформациялаш ҳамда соҳа ва тармоқлар таркибий тузилмасини тубдан ислоҳ қилиш чора-тадбирлари натижасида реал секторни катта талофатларсиз ўтиш давридан олиб чиқилди.

Чунки миллий саноатнинг барқарор ва мутаносиб ривожланиши ва жаҳон бозорида мустаҳкам ўрин эгаллаши бевосита трансформация жараёнлари ва унинг натижадорлигига боғлиқ ҳисобланади. Эндиликда трансформациялаш жараёнларини тезлашуви эвазига ишга тушириладиган кимё саноатидаги замонавий ишлаб чиқариш тармоқларида янги қувватларнинг йўлга қўйилиши рақобатбардош кимё маҳсулотлари салмоғининг республикамиз ялпи ички маҳсулотига кўпайишига, айни чоғда, ижтимоий-иқтисодий тараққиётда юксак натижалар қўлга киритилишига олиб келмоқда.

Бу эса мамлакатимиз иқтисодий салоҳиятининг сезиларли даражада ортаётганлигидан далолат беради. Шунинг учун кимё саноати корхоналарида трансформация жараёнларни тезлаштириш эвазига ишлаб чиқаришга замонавий технологияларни кенг жорий этиш, маҳсулот ва хизмат турларини муттасил янгилаб бориш негизида уларнинг рақобатбардошлигини таъминловчи механизмларни ривожлантириш миллий саноатни модернизациялашнинг устувор йўналишига айланган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Давлат улуши бор акциядорлик жамиятларида трансформация жараёнларини самарали амалга ошириш ҳамда саноат корхоналарида иқтисодий самарадорликни таъминлашнинг илмий, назарий, услубий жиҳатлари кўплаб хорижлик олимлар, жумладан, М.Аоки, П.Ф.Друкер, Г.Менш, Э.Харгадон, Р.Г.Купер, С.Фреман ва бошқалар томонидан тадқиқ қилинган.

Жумладан М. Аокининг фикрича корхона активларини оширишга йўналтирилган ташаббуслар асосий ишлаб чиқариш ускуналарининг фойдаланиш унумдорлиги ва

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг 29.12.2020 йилдаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. // <https://president.uz/uz/lists/view/4057>

самарадорлигини ошириш учун имкониятларни ўз ичига олади [1]. Шунинг учун саноат корхоналаридаги трансформация жараёнларини амалга ошириш ўз навбатида хўжалик субъектларининг асосий воситаларини янгиланишига хизмат қилади. Р. Купернинг таъкидлашича трансформацияни амалга ошириш, биринчи навбатда маҳсулот диверсификациясига олиб келса, иккинчидан корхона томонидан ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини яхшилаш ва яроқсиз, сифатсиз маҳсулот ҳажмини қисқаришига ҳамда ишлаб чиқариш циклини камайтиришга олиб келади [4]. С. Фрееманнинг тадқиқотларида саноатдаги трансформация жараёнлари корхоналарнинг операцион фаолиятга қаратилган ташаббусларини қўллаб-қувватлаш билан бирга харидорлар талабини қондириш, уларга хизмат кўрсатишни яхшиланишига олиб келади [5]. Шу билан бирга корхоналар (корпорация) самарадорлигини ошириш мақсадида ишлаб чиқариш цехлари, қайта ишлаш бўлимлари ва бўлинмаларининг ўзаро функционал ҳамкорлигини яхшилаш соҳаларига ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Мустақил Ҳамдўстлик Мамлакатлари тажрибасида корхоналарнинг трансформация жараёнларини самарали ташкил этиш ва бошқариш асосида уларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолатини яхшилаш, меҳнат унумдорлигини ошириш, маҳсулот рақобатбардошлигини таъминлаш, экспорт салоҳиятини ошириш борасидаги муаммолар В.М.Архипов, Э.В.Жоглина, В.В.Ковалев, Р.В.Марушков, Б.А.Райзберг, А.Л.Носков, О.Н.Кузнецова, Л.Ф.Сейко, О.В.Баскакова, Б.В.Прикин, Г.Х.Бирюков ва бошқаларнинг илмий тадқиқот ишларида ҳам кўриб чиқилган.

Хусусан, Россиялик иқтисодчи олим В. Архиповнинг тадқиқотларидаги ёндашувига кўра трансформация жараёни мавжуд бизнес лойиҳаларни такомиллаштириш, шунингдек, иш самарадорлигини ошириш учун замонавий технологиялардан фойдаланишни англатади [7]. Ушбу жараён янги, энерго тежамкор технологияларни доимий равишда жорий қилишни ўз ичига олади, бу миллий иқтисодиётни рақобатдошлигини ўзгартиришга олиб келади. Яна бир россиялик олим Б. Райзберг давлат активларини хусусийлаштириш орқали хусусий секторни ривожлантириш нўқтаи назаридан трансформация жараёнларини амалга ошириш бизнес муҳитини шакллантирадиган тадбиркорлик юритишнинг амалий усулларини қўллаб-қувватлаш сифатида қаралади деб ҳисоблайди [11]. О. Кузнецованинг фикрича, саноатда трансформация тамойилларидан фойдаланиш маркетинг хизматларини тақдим этишнинг замонавий усулларини кенг жорий этишни англатади [13]. О.В.Баскакова ва Л.Ф.Сейколарнинг фикрича [14] трансформация жараёнлари корхонанинг умумий иш самарадорлиги, шунингдек, фаолиятнинг турли йўналишлари (ишлаб чиқариш, молиявий), айрим турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш самарадорлиги ҳамда хизматларнинг қўшимча қиймат яратишига олиб келади. Демак, юқоридаги олимларнинг қарашлари, ёндашувлари ва тадқиқот натижаларидан кўринадики трансформация жараёнлари нафақат корхоналарнинг самарадорлигини яхшиланишига, балки уларнинг инвестиция жозибадорлигини ошишига ҳам ижобий таъсир кўрсатади.

Маҳаллий олимлардан А.У.Бурханов, Н.М.Махмудов, Г.А.Саматов, А.М.Кодиров, Д.С.Қосимова, Г.К.Тарахтиева ва бошқаларнинг тадқиқотларида саноат тармоқларида фаолият юритаётган корхоналардаги трансформация жараёнларининг айрим жиҳатлари иқтисодий самарадорликни ошириш механизмлари, жумладан ташкилий,

иқтисодий механизмлар, инфратузилма ва бошқарув масалаларини ўрганиш нуқтаи-назаридан турли назарий, илмий ва амалий таклифлар ишлаб чиқилган. Жумладан, А. Бурхановнинг тадқиқотларида Ўзбекистон саноат тармоқларида технологиялар эскириш даражасининг юқорилиги энергия ва фонд сифими ҳамда уларга сарфланаётган харажатларнинг кескин ошишига олиб келаётганлиги ҳамда саноат корхоналарининг ўз айланма маблағларининг камлиги ва кредит таъминотидаги камчиликлар улардаги технологик янгилаш ва модернизация қилиш жараёнларини суст бораётганлигига сабаб бўлаётганлигига алоҳида тўхталиб ўтган [15]. Бизнинг фикримизча, мазкур ишнинг хулосасида корхоналар фойдасини кўпайтиришнинг муҳим омиллари тўғрисидаги таклифлар ўз ифодасини топган. Бироқ корхоналар фаолиятини молиялаштиришда асосий муаммолардан бири бўлган давлат улушини камайтириш, давлат аралашувини қисқартириш ҳамда корхоналарни хусусийлаштириш орқали трансформациялаш жараёнларини тезлаштириш масалалари муаллифнинг ишида кам ўрганилган. Ҳолбуки, молиялаштириш манбаларининг барқарорлигига таъсир кўрсатадиган омиллардан бири бу корхоналарнинг иқтисодий эркинлиги ва мавжуд бизнес муҳит ҳисобланади.

Н. Махмудов ва С.Хомидовларнинг фикрича, ҳозирги иқтисодий вазиятда жаҳон бозорларида рақобат шиддат билан кучайиб бораётган бир пайтда миллий иқтисодиётнинг тармоқ ва технологик тузилмаларини такомиллаштириш, ишлаб чиқаришни техник ва технологик жиҳатдан узлуксиз янгилаб бориш, иқтисодиётда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, тармоқларни модернизация ва диверсификация қилишни изчил давом эттириш масалаларига алоҳида тўхталиб ўтишган [16]. Бироқ, республикамиз иқтисодиётининг тармоқ ва қайта ишловчи саноатининг технологик тузулмаларидаги ўзгаришларни эмпирик тадқиқ этишда муҳим омиллардан бири бўлган хусусийлаштириш ҳамда трансформация тамойилларини эътиборга олишганда илмий хулосаларнинг ишончлиги янада ортган бўлар эди. Фикримизча, миллий иқтисодиётдаги тузилмавий силжишларни таҳлил қилиш ва баҳолашда давлат улуши бор корхоналарни хусусийлаштириш билан трансформациялаш жараёни ўртасидаги алоқадорликни ҳисобга олиш лозим эди.

Маҳаллий олимларимиздан Д.Қосимованинг таъкидлашича, акциядорлик жамиятлари бошқарувининг амалдаги тизимининг самарасизлигига бошқарувнинг маъмурий усуллари устунлиги, бозор механизмларидан етарли даражада фойдаланмаслик, бозор конъюнктурасини етарлича билмаслик, истиқбол стратегиясининг йўқлиги, ходимларнинг меҳнатга лаёқатлилиқ даражасининг пастлиги, бошқарув аппарати тузилмасининг нораціоналлиги, молиявий менежментнинг самарасизлиги ва ишлаб чиқаришни серхаражат бошқариш ҳамон давом этаётганлиги билан изоҳланади [17]. Биз Д. Қосимованинг фикрларига қўшилган ҳолда корхоналарни хусусийлаштириш ва давлат тасарруфидан чиқариш жараёнларини охирига етказиш ҳамда корпоратив бошқарув тамойилларини амалиётга қўллаш трансформация жараёнларини янада фаоллашувига олиб келади деган ёндашувни илгари сураемиз.

Юқорида таъкидлаб ўтган олимларнинг тадқиқотларида иқтисодиёт тармоқларини замонавий ривожланиши шароитида трансформация жараёнларини амалга ошириш билан боғлиқ изланишлар, хусусан кимё соҳасига оид корхоналар тадқиқот объекти сифатида етарли даражада ўрганилмаган.

Фикримизча, саноат соҳасида трансформация жараёнларини ривожлантириш ўз навбатида бозор қонунларини синчковлик билан ўрганиш ва мавжуд иқтисодий имкониятларни таҳлил қилиш орқали, ишлаб чиқаришни диверсификациялашга йўналтирилган янги бошқарув стратегияларини ишлаб чиқишга асос бўлади. Саноатда трансформациялаш тамойилларини амалга ошириш, биринчи навбатда, бозор талабларига яхшироқ мослаша оладиган корхоналарни ташкил топишига тўртки берса, иккинчи томондан хусусий секторни имконияти ва кўламини кенгайтиришга замин яратади. Мазкур муаммоларнинг долзарблиги ва етарли даражада ўрганилмаганлиги ушбу тадқиқот заруратини белгилаб берди.

Тадқиқот методологияси

Мақолада илмий мушоҳада, мантиқий фикрлаш, қиёсий таҳлил, индукция, дедукция, баҳолаш усулларида фойдаланилди. Тадқиқот жараёнида олинган натижаларнинг қисқача тавсифи:

- илмий мушоҳада, мантиқий фикрлаш ва қиёсий таҳлил усулларида фойдаланган ҳолда саноатга оид тузилмалардаги трансформациялаш жараёнлари борасида айрим иқтисодчи олимларнинг илмий қарашлари тақдим этилди;

- саноатнинг устувор йўналишларидан бўлган кимё саноати соҳасидаги трансформациялаш жараёнларини жадаллаштириш борасида тавсиялар берилди. Масалан, кимё саноатида экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришни ривожлантиришда таркибий силжишларнинг бош йўналиши сифатида трансформация жараёнларини фаоллаштириш, нисбий устунликка эга бўлган соҳаларга устуворлик бериш;

- трансформация жараёнларини амалга оширилиши биринчи навбатда тармоқда давлат аралашувини сезиларли даражада камайитиришга олиб келади. Шунинг учун давлат улуши бўлган корхоналарда менежмент ва таваккалчиликларни бошқариш сифатини оширишга қаратилган жиддий чораларни кўриш;

- кимё саноатида трансформация тамойилларидан фойдаланган ҳолда инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш, устувор тармоқларни янада ривожлантиришнинг асосий йўналишларини белгилаб олиш негизида ишлаб чиқарилаётган юқори қўшилган қийматли кимёвий маҳсулотлар номенклатурасини кенгайтириш.

- иқтисодий ривожланишнинг ҳозирги босқичида кимё соҳасида фаолият юритаётган акциядорлик жамиятларида бошқарув тизимини бугунги кун талабларидан келиб чиқиб, янги ёндашувларни ишлаб чиқиш.

Таҳлил ва натижалар

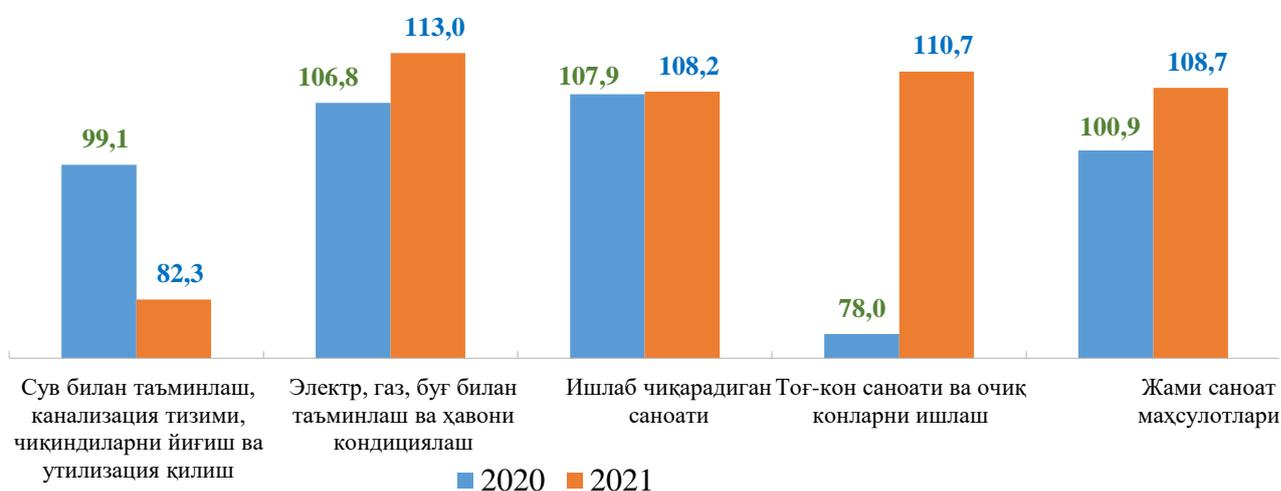
Ўзбекистонда миллий саноат корхоналарини давлат томонидан иқтисодий ва ташкилий рағбатлантириш сиёсатининг мақсад ва вазифалари, асосий йўналишлари, аввало, у ёки бу тармоқнинг ўзига хос хусусиятлари, ишлаб чиқариш салоҳияти ва асосий маҳсулотнинг рақобатбардошлик даражаси ҳамда корхоналарнинг инновацион салоҳияти билан белгиланади.

Устувор тармоқларни трансформация қилиш жараёнлари ва унга таъсир этувчи омилларнинг мазмуни, моҳияти, ўзгариш хусусиятлари бевосита хўжалик юритувчи субъектларнинг иқтисодий фаолиятига, рақобатбардошлик даражасига, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархига, мамлакат иқтисодиётининг тараққиётига таъсир кўрсатади. Демак, таъкидланганлардан келиб чиққан ҳолда, бизнинг

фикримизча, саноатнинг локомотиви бўлган соҳаларида трансформация жараёнларни бошқаришнинг ташкилий, иқтисодий моҳияти, бошқарувнинг самарадорлиги, ишлаб чиқариш фаолиятининг натижадорлиги, бошқарув стратегияларини ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши ўз навбатида ишлаб чиқариш салоҳияти тушунчаси, унинг таркиби, ҳолатини баҳолаш бўйича иқтисодий кўрсаткичларни илмий жиҳатдан шакллантириш, услубий жиҳатдан очиб бериш ва иқтисодий жиҳатдан асослаш мақсадга мувофиқ.

Кейинги йилларда иқтисодиётимизда юз бераётган жиддий таркибий ва сифат ўзгаришлар натижасида ялпи ички маҳсулотини шакллантиришда саноатнинг улуши 2000 йилда 14,2 фоиздан 2015 йилда 24,3 фоизга етди. 2017-2019 йилларда эса иқтисодиёт тармоқларида саноатнинг улуши ортиб борди. Жумладан, 2017 йилда ЯИМ таркибида саноатнинг улуши 22,2 % ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 2018 йилда 26,5 %, 2019 келиб эса, 30,0 % ташкил этди.

Олиб борилган ислохотлар натижасида 2021 йил якуналарига кўра саноат соҳасида 451,6 трлн. сўмлик маҳсулотлар ишлаб чиқарилиб, бу кўрсаткич 2020 йилга нисбатан 8,7 фоизга ўсган. Ўсиш суръатлари асосан тоғ-кон саноатида кўмир қазиб олиш 16,0 фоизга, табиий газ ва нефт қазиб олиш 8,5 фоизга, металл рудалар қазиб олиш эса 13,4 фоизга ўсган. Қайта ишлаш саноатида тўқимачилик маҳсулотлари 19,1 фоизга, кийим ишлаб чиқариш 8,7 фоизга, фармацевтика маҳсулотлари ва препаратлари 48,9 фоизга, компьютерлар, электрон ва оптик маҳсулотлар 38,2 фоизга, металлургия 8,1 фоизга ҳамда бошқа транспорт ускуналарни ишлаб чиқариш ҳажми эса 23,1 фоизга ошишганини кўришимиз мумкин (1-расм) [22].

1-расм. Саноат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ўсиш суръати (фоизда)

Таҳлиллардан кўринадики 2021 йилда иқтисодиёт тармоқларининг таркибий ўзгариши натижасида ялпи ички маҳсулотнинг (ЯИМ) ҳажмида энг катта улуш хизматлар соҳасига тегишли бўлиб, бу кўрсаткич 38,6 фоизга, энг паст кўрсаткич қурилиш ишлари соҳасида бўлиб, бу кўрсаткич 6,7 фоизга тўғри келган. Саноатнинг улуши 2020 йилдаги 27,5 фоиздан 2021 йилда 27,8 фоизга ошган. Бироқ қишлоқ, ўрмон ва балиқ хўжалигидаги кўрсаткич 27,1 фоиздан 26,9 фоизга қисқарган.

Мамлакатимизда ЯИМ юқори суръатлар билан ўсиши анъанавий хомашё тармоқлари ёки жаҳон бозоридаги қулай конъюнктура ва айрим хомашё турлари ҳамда материаллар нархининг юқорилиги ҳисобидан эмас, балки биринчи навбатда, рақобатга бардошли тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш таъминланаётганлигини таъкидлашимиз жоиз. Айниқса, мамлакат реал секторидаги таркибий ўзгаришлар билан бир қаторда тармоқларда жиддий трансформация жараёнлари амалга оширила бошланди. Жумладан, трансформация жараёнларини янада фаоллаштириш муҳим бўлган соҳалардан бири кимё саноати ҳисобланади. Чунки кимё саноати республикамиз иқтисодиётининг асосий тармоқларидан бири ҳисобланиб, юқори экспорт салоҳиятига эгадир. Унинг ўзига хос яна муҳим бир жиҳати иқтисодиётнинг аграр сектори билан ўзаро узвий алоқада эканлиги билан асосланади, чунки у қишлоқ хўжалиги учун жуда муҳим бўлган минерал ўғитлар ишлаб чиқаради. Шунинг учун кимё саноатининг ривожланиши иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг ҳозирги босқичида устувор умумдавлат вазифасидан бири сифатида қаралмоқда.

Бу борада Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 13 февралдаги “Кимё саноати корхоналарини янада ислоҳ қилиш ва молиявий соғломлаштириш, юқори қўшилган қийматли кимёвий маҳсулотлар ишлаб чиқаришни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПҚ-4992-сон қарори қабул қилинди. Қарорда кимё, биокимё, газ ва нефть-кимё саноати йўналишларининг трансформациясини узоқ муддатли қўйидаги стратегик йўналишлари белгилаб берилди:

1. Технологик трансформация. Бунда маҳаллий хом-ашёдан ярим тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг янги қувватлари негизида тайёрланган тайёр маҳсулотгача бўлган кўп поғонали қўшилган қиймат занжирларини яратиш;

2. Хўжалик муносабатлари тизимини трансформация қилиш. Бунинг учун корхоналарни бошқаришда давлат аралашувига чек қўйиш ва эскича режа-тақсимлаш тизимидан воз кечиш;

3. Мулкрий муносабатлар тизимини трансформация қилиш. Мазкур вазифани амалга ошириш орқали янги ишлаб чиқариш қувватларини яратишга хусусий капитални жалб қилиш, кимё корхоналарида давлат улушини кескин қисқартириш ва кимё корхоналарини хусусийлаштириш;

4. Рақамли трансформацияни амалга ошириш. Бу йўналишда энг муҳими молиявий, моддий ва кадрларга оид ресурслар ҳаракатини бошқариш, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларни маркировкалаш, молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари асосида бухгалтерия ҳисобини юритиш ҳамда соҳага замонавий дастурий таъминот тизимларини татбиқ этиш;

5. Фан, таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги ўзаро корпоратив муносабатларни трансформациялаш. Бунинг учун мамлакатдаги олий таълим муассасалари, илмий текшириш институтлари ҳамкорлигида инновация жараёнларини ташкил этиш, замонавий технологияларни ишлаб чиқаришга трансфер қилиш бўйича илғор хорижий тажрибаларни қўллаш, фан, таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги ўзаро ҳамкорликнинг янги тизимини йўлга қўйиш;

6. Кадрлар тайёрлаш тизими трансформацияси. Соҳага профессионал, замонавий ва халқаро тажриба амалиётидан хабардор кадрларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш, мавжуд ва янги барпо этиладиган ишлаб чиқариш қувватларини юқори малакали маҳаллий ва хорижий мутахассислар билан таъминлаш;

7. Маркетинг тизими трансформацияси. Бунда кимё саноати корхоналарининг экспорт салоҳияти, инвестициявий жозибадорлигини ошириш, импорт ўрнини босувчи маҳсулотларни ишлаб чиқаришни кенгайтириш, ички бозорга истеъмол товарларини етказиб беришнинг самарадор усулларини йўлга қўйиш, ташқи бозорларга чиқиш учун

кимё саноатининг трансформациялашувини амалга ошириш каби долзарб масалаларни ҳал этиш.

Демак, юқорида санаб ўтилган 7 та муҳим йўналиш бўйича трансформациялаш жараёнларини фаоллаштириш ўз навбатида мамлакат иқтисодий тараққиётини таъминлашда муҳим омиллардан саналади. Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан кўринадики, кимё саноатини трансформациялаш ва унинг рақобатбардошлигини ошириш муҳим аҳамият касб этиб, ишлаб чиқариш технологик базасининг янгиланиши эвазига нафақат ички балки ташқи бозорни кимёвий ва минерал ўғитлар билан таъминлаш имкониятини оширади.

Кимё саноатида экспортга йўналтирилган ишлаб чиқаришни ривожлантиришда таркибий силжишларнинг бош йўналиши сифатида трансформация жараёнларини фаоллаштириш, нисбий устунликка эга бўлган соҳаларга устуворлик бериш миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини таъминлашда муҳим омил ҳисобланади. Чунки трансформация жараёнларини амалга оширилиши биринчи навбатда тармоқда давлат аралашувини сезиларли даражада камайтиради, иккинчидан, давлат улushi бўлган корхоналарда менежмент ва таваккалчиликларни бошқариш сифатини оширишга қаратилган жиддий чоралар кўрилади, учинчидан, саноат соҳасида рақобат муҳити юзага келади.

Кимё саноати ўзига хос бўлган айрим хусусиятларига эга бўлиб, бу тармоқда қўшилган қиймати юқори бўлган маҳсулотлар яратиш имкониятлари мавжуд. Масалан, капрон ишлаб чиқариш учун табиий ипак олишга нисбатан 20 баравар кам меҳнат сарфланади. Яна муҳим бир жиҳати кимё саноатида ишлаб чиқаришни бирлаштиришда (комбинациялашда) катта имкониятлар мавжуд.

Чунончи, кўмир, нефть ва газни қайта ишлаш ҳисобига энергия олиш, шунингдек, улардан саноатда фойдаланиш учун қимматли кимёвий маҳсулотлар (бензин, парафин) олиш билан бир пайтда нефть-кимё тармоқлари қурилишига асос бўлади. Ўзбекистоннинг кимё саноати жуда катта хомашё базасига эга эканлиги билан минтақадаги бошқа давлатлардан ажралиб туради. Шунин билан бирга республикамизнинг кимё саноати бир нечта тармоқларни қамраб олади: тоғ-кон-кимё саноати (минерал хомашё қазиб олиш); асосий кимё (кимёвий тузлар, кислоталар, минерал ўғитлар ишлаб чиқариш); органик синтез кимёси (ярим тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқариш); полимерлар кимёси (пластмасса, каучук, турли толалар тайёрлаш); полимер материалларга ишлов бериш (шина, полиэтилен пленкалар ишлаб чиқариш).

Ўзбекистон кимё саноатининг яна муҳим бир жиҳати республикада табиий газнинг арзонлиги ва нисбатан паст таннархда эканлиги минерал ўғитлар ишлаб чиқариш харажатларини тежашдаги имкониятлари билан жозибали ҳисобланади. Кимё ва нефть-кимё саноати тармоқлари бўйича маҳсулотларининг ишлаб чиқариш таҳлилларига эътибор берадиган бўлсак, сунъий қатрон ва пластик масса саноати ишлаб чиқариши бошқа соҳаларга нисбатан яхши ривожланганлигини кўришимиз мумкин.

Мазкур мақолада кимё соҳасида фаолият юритаётган корхоналар хусусан, “Ўзкимёсаноат” АЖ ва унинг таркибидаги корхоналар фаолияти таҳлил этилган. Чунки сўнгги йилларда мамлакатимизда кимё саноати корхоналарида трансформация жараёнлари анча фаоллашди, уларни молиявий-иқтисодий соғломлаштириш ва фаолиятини барқарорлаштириш, инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш, амалдаги ишлаб чиқаришларни модернизация қилиш, углеводород хомашёси ва минерал ресурсларни чуқур қайта ишлаш бўйича янги қувватларни барпо этишга қаратилган инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш орқали тармоқни янада ривожлантиришнинг асосий йўналишларини белгилаб бериш, шунингдек, ишлаб чиқарилаётган юқори қўшилган қийматли кимёвий маҳсулотлар номенклатурасини кенгайтириш борасидаги чора-тадбирлар амалга оширилмоқда.

Шу билан бирга кимё саноатини жадал ривожлантириш ва диверсификация қилишга қаратилган лойиҳаларни амалиётга жорий этиш, давлат активлари бор корхоналарни тизимли равишда хусусий мулкка сотиш ҳисобига корхоналардаги давлат улушини қисқартириш, корпоратив бошқарувнинг замонавий услублари, молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартларини жорий этиш ҳамда корхоналарнинг бошқарув тузилмасини такомиллаштириш орқали тармоқнинг инвестициявий жозибadorлигини ошириш бўйича таъсирчан чоралар кўрилиши зарурлигини тақозо этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фойдаланиладиган минерал ўғитларнинг деярли барчаси маҳаллий корхоналар томонидан ишлаб чиқарилмоқда. Жумладан, азотли ўғитларга ихтисослаштирилган “Максам-Чирчиқ” АЖ, “Фарғонаазот” АЖ, “Навоийазот” АЖ; фосфорли ўғитларга ихтисослаштирилган “Аммофос-Максам” АЖ, “Indorama Kokand Fertilizers and Chemicals” АЖ (Қўқон суперфосфат заводи) энг йирик кимё корхоналаридан ҳисобланади. Шу билан бирга “Деҳқонобод калий заводи” УК, “Электрохимзавод ҚК” АЖ, “Қўнғирот сода заводи” УК, “Самарқандкимё” АЖ ҳам босқичма-босқич янги маҳсулотлар ишлаб чиқариш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш амалиёти қўлланмоқда. 2020 йилда соф ҳолда жами 1379,1 минг тонна маҳсулот ишлаб чиқариш режалаштирилган. Шундан 1006,6 минг тонна азотли, 150,5 минг тонна фосфорли ва 222,0 минг тонна калийли ўғитлар ҳиссасига тўғри келади. Ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг 68,6 фоизи ёки 988,3 минг тоннаси ички истеъмолга йўналтирилади. Қолган 29,4 фоизи ёки 423,8 минг тоннаси экспорт қилиш учун мўлжалланган. Экспорт жами 25 та давлатга амалга оширилади. Карбамид, аммиакли селитра, сульфат аммоний ва аммофос маҳсулотларини асосан Қозоғистон, Қирғизистон, Афғонистон, Тожикистон, Туркменистон, Эрон ва Индонезия давлатлари томонидан харид қилинади.

Маълумотларга кўра, 2018 йилда дунё бўйича соф ҳолда азотли минерал ўғит ишлаб чиқариш 169,3 млн. тонна, фосфорли ўғит ишлаб чиқариш 52,8 млн.тонна, калийли ўғит ишлаб чиқариш 47, 4 млн.тоннани ташкил этган. Лекин жаҳонда минерал ўғитга бўлган талаб 2019 йилда 188,3 млн. тоннани ташкил этган бўлса, реал ҳолда ишлаб чиқариш 176,3 млн. тоннани ташкил этган ёки талаб 6,3 % қондирилмаган.

Кимё саноатида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг 76 % минерал ўғит ва ўсимликларни ҳимоя қилувчи кимёвий воситалари (53 турда), 9 % ноорганик маҳсулотларга (38 турда), 8 % кимёвий реагентлар ва бошқа турдаги маҳсулотларни (58 турда), 7 % органик маҳсулотларга (21 турдаги) тўғри келади. Кимё саноати корхоналардаги моддий-техника базасининг эскирганлиги, ишлаб чиқаришда иштирок этаётган технологиялар кўп энергия ресурсларини талаб қилади. Бу ҳолат эса маҳсулот таннархининг кўтарилишига олиб келади.

Кимё саноати маҳсулотларининг экспорти кўрсаткичларида сўнгги йилларда пасайиш тенденцияси кузатилмоқда. Бунга дунё бозоридаги рақобатнинг ўсиши, инновацион технологияларнинг жорий этилиши ҳамда маҳсулотлар сифатига бўлган талабнинг ортиши каби омиллар таъсир кўрсатмоқда.

Шунинг учун миллий кимё саноатини ривожлантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 3 апрелда «Кимё саноатини янада ислоҳ қилиш ва унинг инвестициявий жозибadorлигини ошириш тўғрисида»ги ПҚ-4265-сонли Қарори қабул қилинди. Мазкур қарор кимё саноатини ривожлантиришнинг 2019-2030 йилларга мўлжалланган дастурдан иборат бўлиб, ушбу дастур доирасида қиймати 12,1 миллиард долларга тенг, шу жумладан, 1,7 миллиард доллар миқдорида тўғридан-тўғри хорижий инвестициялар ва кредитлар жалб этилиши ва 31 та инвестиция лойиҳалар амалга оширилиши режалаштирилган. Бунинг учун албатта соҳада инновацион муҳит, инновацион салоҳият, инфратузилма ҳамда юқори малакага эга бўлган кадрлар, профессионал бошқарувчилар бўлиши лозим.

Иқтисодий ривожланишнинг замонавий босқичида кимё саноат тармоғидаги акциядорлик жамиятларида бошқарув тизимини бугунги кун талабларидан келиб чиқиб, янги ёндашувларни ишлаб чиқишни объектив заруриятга айлантормоқда.

Таҳлиллар шуни кўрсатдики, «Ўзкимёсаноат» АЖ нинг акциялари 100% давлатга тегишли бўлиб, жами 22 та юридик шахсларнинг, шу жумладан, республикадаги 9 АЖ, 7 МЧЖ, бир унитар корхоналарнинг устав капиталида иштирок этади. Компания кимё тармоғидаги аксарият корхоналарнинг 51% дан кўпроқ улушига тўғридан-тўғри эгалик қилади, яъни уларнинг назорат акция пакетига эга.

Кимё саноати соҳасида фаолият юритаётган акциядорлик жамиятлари активларида давлат улушининг сақланиб қолиши кимё соҳасидаги корхоналарда инновацион фаолиятни ривожлантириш стратегиясини тўғри юритилишига, инновацион салоҳият ва иқтисодий манфаатдорликнинг юзага келишига ҳамда замонавий инновация технологияларига асосланган ички ва ташқи бозорларга йўналтирилган янги инновацион маҳсулотлар ишлаб чиқаришнинг самарали тизимини яратишга салбий таъсирини кўрсатмоқда. Иқтисодиётнинг босқичма-босқич ривожланиши ва рақобат бозорининг кучайиши корхоналарда замонавий технологияларга асосланган хорижий инвестицияларни жалб қилиш муҳим эканлигини кўрсатмоқда. Хорижий инвестицияларни жалб этишда корхонанинг молиявий ҳолати, корпоратив бошқарув тамойиллари, акциядорларнинг ҳуқуқларини химоялаш тизимининг ишлаши, мамлакатдаги иқтисодий-сиёсий аҳвол тўғрисидаги ахборотлар инвесторларнинг диққат эътиборида бўлиб, шу омиллар асосида хориж инвестициялари мамлакат иқтисодиётига жалб этилади.

Таҳлилларимиз натижасига кўра «Ўзкимёсаноат» АЖ тизимидаги корхоналарнинг асосий воситаларини жисмоний ва маънавий эскирганлиги ҳамда корхоналарнинг акциядорлик капиталида давлат улушининг юқорилиги уларнинг бошқарувида корпоратив бошқарув механизмларидан самарали фойдаланишга салбий таъсир кўрсатмоқда. Бу эса корхоналарни бошқаришда юқори таваккалчилик билан боғлиқ ҳолатларни юзага келишига сабаб бўлмоқда.

“Ўзкимёсаноат” АЖ корхоналарида самарадорлик кўрсаткичларини (индикаторлар) баҳолашда тармоқ акциядорлик корхоналаридаги ходимлар салоҳияти, ташкилий-иқтисодий фаолият, технологик ҳолат ҳамда инновацион фаоллигини таҳлил этиш инновацион жараёнларни бошқаришда зарур бўлган қарорларни қабул қилишда асос бўлади. Шунинг учун бу кўрсаткичларга бевосита таъсир этадиган индикаторларни тўғри танлаш ва натижани объектив бўлишини таъминлаш мақсадга мувофиқ. Шунинг учун инновацион фаолиятни фаоллаштириш миллий инновация тизими субъектлари ҳаракатини бир томондан мувофиқлаштиришни, иккинчи томондан, инновацияни амалга оширишда инвестицияларни жалб этиш, инновация жараёнини ривожлантириш учун шароит яратишда манфаатдор бўлган таркибларнинг интеграциясини талаб этади. Бу вазифани бажаришда бевосита тармоқда самарали трансформация жараёнларини амалга ошириш лозим.

Хулоса ва таклифлар

Демак, олиб борган тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатадики, самарали трансформация жараёнларини амалга ошириш ўз навбатида корхоналарда қуйидаги имкониятларни пайдо бўлишига олиб келади:

- норматив-ҳуқуқий, ахборот, кадрлар билан таъминлаш, маслаҳат бериш, инновациялардан фойдаланишни ўз ичига олган инфратузилмани яратиш ҳамда инновацион тизимнинг элементларини ривожлантиришни амалга оширадиган ўзаро келишилган тадбирларни амалга ошириш;

- инновациявий тизимни устувор йўналишларини ривожлантиришга молиявий ресурсларни жалб этиш (бюджет ва бюджетдан ташқари бўлган манбалар, венчур капитали, тижорат банкларини кредити ҳамда халқаро кредит ва техник ёрдам ҳисобидан);

- инновациявий тадқиқот ва ишланмаларни амалга ошириш эвазига давлатнинг энг муҳим манфаатларини таъминлаш, рақобатбардош товарлар ва хизматларни ишлаб чиқаришга шароит яратиш;

- илмий тадқиқотларни амалга ошириш ва унинг натижаларидан фойдаланишни халқаро даражага кўтарадиган инновацион муҳитни таъминлаш;

- мамлакатда фан ва фан сиғими юқори бўлган ишлаб чиқариш, интеллектуал фаолиятнинг бошқа турлари учун керак бўлган кадрлар тайёрлаш жараёнини ислоҳ қилиш, иқтисодий янги техника ва технология билан таъминлаш, уни интенсив ривожлантириш учун керак бўлган кадрлар билан таъминлашнинг асосини яратиш;

- амалий тадқиқотлар ва фундаментал ишланмаларнинг мақсадли дастур тизимини барпо этиш ва ундан фойдаланиш;

- ресурсларнинг чекланганлигини ҳисобга олган ҳолда устувор тадқиқотлар ва ишланмаларни амалга ошириш мақсадида илмий ташкилотлар тармоғини ислоҳ этиш;

- ишлаб чиқариш билан таълим тизими интеграциялашувини таъминлаш;

- фан билан шуғулланувчилар меҳнати қадрини ошириш, ёшларни илмий тадқиқотлар билан шуғулланишга жалб этиш, илмий ходим ва мутахассисларни ижтимоий ҳимоялаш учун шароит яратиш.

Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, кимё соҳасида трансформация жараёнларини фаоллаштириш ва ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш асосида мамлакатнинг тармоқ ва соҳалар имкониятини баҳолаш, кимё саноатининг рақобат салоҳиятини аниқлаш, соҳанинг инновацион устувор йўналишларини белгилаб олиш ишлаб чиқаришда жиддий сифат ўзгаришларга олиб келади.

Хулоса ўрнида айтганда, мамлакатимизда давлат улуши бор корхоналарда трансформация жараёнларини тезлаштириш ва ривожлантириш тенденцияларини чуқур ўрганиш республикаимиздаги корхоналарда рақобат муҳитини яхшилаш билан бирга ички ва ташқи бозорлар учун инновацион маҳсулотлар етказиб беришга ижобий таъсир кўрсатади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Аоки М. Фирма в японской экономике. Информация, стимулирование и заключение сделок в японской экономике/пер. с англ. -СПб, 1995 - С.314-315
2. Друкер П. Бизнес и инновации /пер. с англ. -М.: Вильямс, 2007. - 350 с.
3. Mensch, G. Stalemate in technology: innovations overcome the depression / – Cambridge, Mass.: Ballinger Pub. Co., 1979. – 241 pp.;
4. Cooper R.G. Maximizing Productivity in Product Innovation // Research Technology Management. 2008. - March-April. – P. 47-58;
5. Freeman C. The economics of industrial innovations / – Cambridge, MIT Press, 1999;
6. Pisano G.P. You need an innovation strategy // Harvard business rev. –Boston, 2015. – Vol. 93, N 6. – P. 44-54.
7. Архипов В.М. Проектирование производственного потенциала объединений (теоретические аспекты) – Л.: Изд. ЛГУ, 2009. – С.75-89.
8. Жоглина Е.В. Согласование механизмов управления развитием экономического потенциала: автореф. дис... канд. экон. наук: 08.00.05 /– Ставрополь, 2008. – 26 с.

9. Ковалев, В.В. Финансы организаций (предприятий): учебник / – М.: Проспект, 2010. – 352 с.
10. Марушков Р.В. Оценка использования экономического потенциала предприятия (на примере предприятий печатной отрасли), автореф. дис... канд. экон. наук: 08.00.05 / – М.: 2000. – 20 с.
11. Райзберг Б.А. Государственное управление экономическими и социальными процессами. – М.: ИНФРА-М, 2008. – 384 с.
12. Носков А.Л. Трансформация системы управления крупными промышленными предприятиями России в условиях социоструктурного кризиса: дис. ... док. соц. наук: 22.00.08. – Новочеркасск, 2011. – 288 с.
13. Кузнецова О. Н. Трансформация социально-трудовых отношений на современных промышленных предприятиях: автореф. дис. ... канд. соц. наук: 22.00.08. – Ставрополь, 2010. – 151 с.
14. Экономика предприятия (организации). Учебник / О.В. Баскакова, Л.Ф. Сейко. – М.: Издательско-торговая корпорация “Дашков и К°”, 2016. – С.293.
15. Бурханов А.У. Саноат корхоналарининг рентабеллигини ошириш йўллари. // Иқтисодиёт ва таълим, 2018 й., №1, -Б. 203-204.
16. Махмудов Н.М., Хомидов С. Миллий иқтисодиётнинг тармоқ ва қайта ишловчи саноатнинг технологик тузилмаларидаги таркибий ўзгаришларнинг ялпи ички маҳсулотга таъсирини баҳолаш. // Иқтисодиёт ва таълим, 2018 й., №1, -Б. 65-66.
17. Қосимова Д.С. «Ўзбекнефтгаз» МХК ишлаб чиқариш салоҳиятини ривожлантириш ва ундан самарали фойдаланишни бошқариш. И.ф.д. илмий даражасини олиш учун бажарилган дис. ишига автореф. – Т.: ТДТУ. 2006. – 42 б.
18. Кадыров А.М. «Инновационный потенциал развития промышленных предприятий республики в условиях рынка». Научно-практическая конференция «Новое качество экономического роста: инновации, конкурентоспособность, инвестиции». -Т., 23 апреля 2008 г.
19. Саидов М.Х. Узбекистан: инвестиции в человеческий капитал, партнерство в сфере образования. – М.: Книжный дом «Труд», 2006. – 350 с.
20. Расулев А.Ф., Тростянский Д.В., Исмаилова О.А. Развитие инновационного потенциала и тенденции инновационной активности предприятий промышленности Узбекистана. Экономический вестник Донбасса, №2(40), 2015.
21. Тухлиев И.С. Организационные формы инновационного образования. Материалы международной научно-практической конференции «Разработка, оценка эффективности реализации инвестиционных и инновационных проектов», ТМИ, 2006;
22. Ўзбекистон Республикаси Давлат Статистика қўмитаси маълумотлари.
23. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сонли Фармони.
24. Рахимов М. Иқтисодиёт субъектлари молиявий ҳолатининг таҳлили. Ўқув қўлланма. Т.; Иқтисод-молия, 2015. -290 б, -34 б.
25. Чжан Цзысюань. Методы оценки финансового состояния предприятий в условиях кризиса. Евразийский Научный Журнал, 2018. №6. -41-44 стр.
26. Акбердина, В. В. (2018). Трансформация промышленного комплекса России в условиях цифровизации экономики. Известия Уральского государственного экономического университета, 19(3), 82-99. <https://doi.org/10.29141/2073-1019-2018-19-3-8>.